

اسناد مرتبط با قرآن بایسنغری در مرکز اسناد آستان قدس رضوی

نرگس سیبویه*

چکیده

از قرآن بزرگ آستان قدس که به اشتباه به بایسنغر نسبت داده شده، تنها شماری برگ پراکنده باقی مانده و هیچ برگي از آغاز و انجام نسخه که در بردارنده اطلاعاتی درباره کاتب یا زمان دقیق کتابتش باشد به جا نمانده است. از این رو محققان برای آگاهی از سرگذشت این قرآن ناچارند بر مدارک و شواهد فرعی تکیه کنند. بخشی از مدارک مربوط به این قرآن، اسنادی است که به برگ‌های محفوظ در آستان قدس رضوی اختصاص دارد. برخی شواهد گواه انتقال یک یا چند برگ از این قرآن به مجموعه آستان قدس رضوی در سال‌های پایانی سده دوازدهم است، با این حال به جز یک ضرب مهر بر یکی از برگ‌ها، سند دیگری در این زمینه در دست نداریم. اسناد کنونی مربوط به عصر قاجار و پهلوی است و موضوع‌شان مرمت برگ‌ها، انتقال برگ‌های باقی مانده از بقعه امامزاده ابراهیم جهت مرمت و نگهداری و تهیه قاب برای برگ‌های محفوظ در موزه است. یک نمونه نیز به مکاتباتی میان خزانه‌داری کل سابق با کتابخانه آستان قدس رضوی درباره یک برگ تازه‌یاب در این مجموعه مربوط است. این مقاله به بررسی محتوای این اسناد اختصاص داده شده است.

* کارشناس صنایع دستی

narges_sibuye@yahoo.com

مقدمه

تاریخ‌نگار برای اینکه بتواند با نگاهی ژرف‌تر تاریخی بنویسد که به تاریخ درجه اول، نزدیک باشد باید همه مدارک ممکن را واری کند تا شاید سرنخی از رویدادهای گذشته بیابد و با کنار هم نهادن‌شان روایتی بر مبنای عقل و منطق عرضه کند که بیشترین انطباق با عینیت تاریخی داشته باشد. چگونگی تولید و سرگذشت قرآن بایسنغری از پدیده‌های مبهم تاریخ کتابت و کتاب‌آرایی جهان اسلام است که به‌رغم اهمیتش، اطلاعات بسیار ناچیزی از آن در دست است. به سبب پراکندگی برگ‌های این قرآن و نبود سندی که از کاتب و محل کتابت و حتی زمان حدودی تولیدش اطلاع دهد، تاکنون فرضیاتی متفاوت درباره آن عرضه شده است. حتی وضع برگ‌های آن از زمان وقف چند برگ اولیه بر حرم امام رضا(ع) و سپس انتقال باقی‌مانده برگ‌ها از بقعه امامزاده ابراهیم قوچان به این مجموعه نیز تا حدودی نامشخص و مبهم است. با این حال در مرکز اسناد آستان قدس رضوی چند سند درباره این اثر در دست است که تا حدودی اطلاعاتی درباره آن به دست می‌دهد. این مقاله به بررسی این اسناد اختصاص دارد و کوشش بر این است با تفسیر اسناد، اطلاعات تازه‌ای درباره آن به دست آید.

تعداد و موضوع اسناد

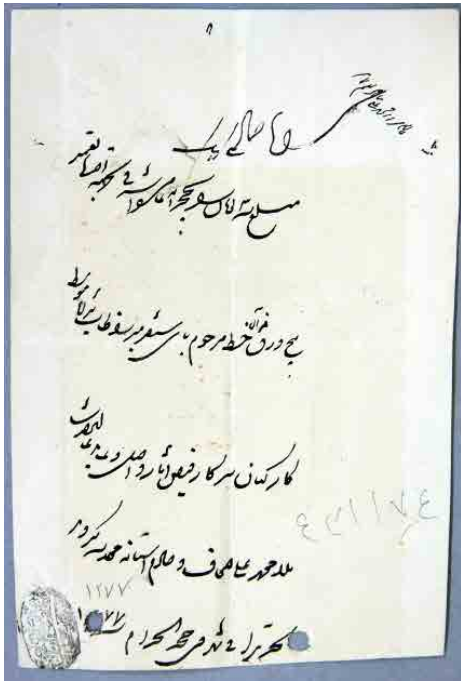
در مرکز اسناد آستان قدس رضوی هشت سند نگهداری می‌شود که سه سند مستقیماً درباره قرآن بایسنغری است و پنج سند مربوط است به اموری دیگر که در حاشیه یا برخی صفحات آن‌ها از قرآن بایسنغری سخن رفته است. در حال حاضر بررسی هفت سند میسر بوده که متن شش سند در دست است: دو سند مربوط به عصر قاجار که به پرداخت دستمزد کسرنویس و صحاف اختصاص دارد، یک سند که به انتقال برگ‌های موجود در بقعه امامزاده ابراهیم به آستان قدس جهت مرمت و نگهداری صحیح دلالت دارد، یک سند به مرمت قرآن‌های کتابخانه از جمله قرآن بایسنغری متعلق است، یک سند درباره پرداخت دستمزد موزه‌آرایی جهت نصب اوراق قرآن بایسنغری، یک سند مکاتبه‌ای است میان خزانه‌داری کل و کتابخانه آستان قدس در باب یک برگ وصولی از یک تجارت‌خانه جهت صدور جواز و سند آخر که به تهیه قاب جهت نصب پنج برگ در موزه قرآن اختصاص دارد.

سند شماره ۱۰/۲۹۰۴۵

این سند، اوراق وصول پرداخت موجب آستان قدس رضوی در ذی‌الحجه سال ۱۲۷۷ ق است که برگ دهمش به قرآن بایسنغری اختصاص دارد. متن سند چنین است: «برات صادر شد/... مبلغ دو تومان رایج خزانه عامره اشرفی حسب الالتفات/ سرکار بندگان عالی دام اجلاله المتعالی واصل و عاید عالیحضرت ملا رجبعلی خادم آستانه مقدسه گردید/ و کان ذلک تحریرا فی شهر ذی‌الحجه الحرام ۱۲۷۷» در پایین ضرب مهری با سجع «رجبعلی».

در گوشه بالای سند به صورت مورب به قلم خفی نوشته‌اند: «بجهه نوشتن لوحی از سطور پنج ورق قرآن به خط بایسنغر [...]» که خوب نوشته است

متن اصلی سند اطلاع‌چندانی درباره قرآن به دست نمی‌دهد اما توشیح سند به‌رغم اختصار، بسیار مفید است چرا که اولاً ارتباط متن را با قرآن بایسنغری روشن می‌کند و از این طریق می‌توان دریافت ملارجب‌علی این مبلغ را بابت کسرنویسی یک لوح از قرآن بایسنغری در حین مرمت دریافت کرده و ثانیاً مشخص می‌شود این مبلغ جهت کتابت بخش ناقص متن یک یا چند برگ از برگ‌های قرآن بایسنغری است و این بدان معناست که برخی از سطور این قرآن بازنویسی شده است. گواهی نویسنده سند بر کیفیت خوب کتابت بدان معناست که تشخیص خط نونویس از خط اصلی احتمالاً نمی‌تواند آسان باشد. همچنین از این توشیح درمی‌یابیم در آن زمان صرفاً پنج ورق از قرآن بایسنغری در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شده است. در میان پنج برگ قدیمی قرآن بایسنغری، برگی متعلق به آیات پایانی سوره المطففین و آیات آغازین سوره الانشقاق موجود است که بخشی از سطور بالای این دو صفحه نونویس می‌نماید، همچنین بخشی از سوره نیز نوساز و نونویس است. از این‌رو گمان می‌رود این سند با این برگ مرتبط باشد. گفتنی است برگ‌ها و رقع‌های متعدد دیگری نیز در مجموعه کنونی آستان قدس مرمت و بازنویسی شده که پیش‌تر در بقعه امامزاده ابراهیم بوده است. دلیل ارتباط این صفحه خاص با سند مذکور وجود ضرب مهرها و عرض دیدهای عصر قاجار است که نشان می‌دهد این برگ به مجموعه قدیمی آستان قدس متعلق بوده است. درباره رجب‌علی، کسری‌نویس این قرآن، اطلاعی در

تصویر ۲. سند شماره ۴۳۱۱۷/۰۰۰۴ مربوط به مرمت پنج برگ از قرآن بایسنغری، ۱۲۷۷ ق.

آستانه مقدسه گردید/ تحریرا فی شهر ذی الحجه الحرام ۱۲۷۷» و در پایین سمت چپ ضرب مهری با سجع: «المتوکل علی الله عبده محمدعلی».

در بالا توشیحی است با این عبارت: «عالیجاه میرزا محمدعلی [...] تسلیم نماید».

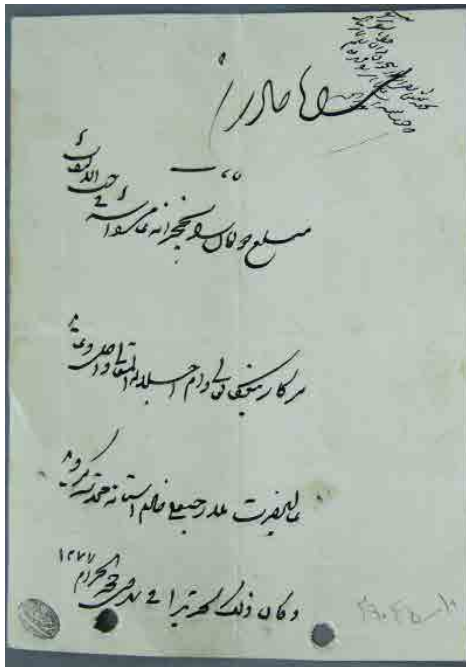
این سند با سند پیشین ارتباط دارد چراکه هر دو در ذی الحجه سال ۱۲۷۷ ق تهیه شده است و نشان می‌دهد اولاً در این زمان پنج برگ قرآن مرمت اساسی شده است و ثانیاً محمدعلی صحاف با رجب‌علی در یک زمان به مرمت این برگ‌ها مبادرت ورزیدند.

مشابه اسناد اخیر، سندی دیگر به شماره ۴۶۶۶۱ مربوط به اسناد حسابداری یکم اسفند سال ۱۳۲۵ ش در ۴۳ صفحه در مرکز اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود که در صفحات ۴۲ و ۴۳ آن به پرداخت دستمزد هزینه نجاری جهت آماده‌سازی موزه آستان قدس برای قرار دادن اشیا از جمله برگ‌هایی از قرآن بایسنغری اختصاص دارد.

سند شماره ۶۳۱۹۲

این نمونه، سندی نسبتاً مفصل در ۸ صفحه به تاریخ ۱۳۴۳ ق است که به شرح انتقال برگ‌ها و رقع‌های

دست نیست تنها می‌توان حدس زد او همان رجب‌علی، زرگرباشی آستان قدس رضوی، در همین سال‌ها باشد، کسی که کتیبه‌های ثلث و نستعلیق صحن جدید را در سال‌های ۱۲۸۲ و ۱۲۹۵ ق کتابت کرد و ناظر اجرای طلاکاری ایوان طلای ناصری نیز بود. از او چند کتیبه مهم به جا مانده که برخی از آنها عبارت است از کتیبه حاشیه ایوان شمالی صحن جدید به قلم ثلث، کتیبه کمرکش همان ایوان حاوی قصیده‌ای از میرزا سعید مؤمن الملک، به قلم نستعلیق و دو کتیبه مرتبط به هم در بغل کش ایوان طلای ناصری در صحن جدید^۱ از آثار زرگری بسیاری نیز در حرم امام رضا(ع) به جا مانده است.^۲

تصویر ۱. سند شماره ۲۹۰۴۵/۱۰ مربوط به کسری نویسی قرآن بایسنغری، ۱۲۷۷ ق.

سند شماره ۴۳۱۱۷/۰۰۰۴

این سند نیز مانند نمونه قبل، قبض وصول وجوهات کارکنان آستان قدس است که برگ چهارم به قرآن بایسنغری اختصاص دارد. به موجب این سند سه تومان رایج خزانه به ملامحمدعلی صحاف جهت تعمیر پنج ورق قرآن بایسنغری پرداخت شده است. (تصویر ۲) متن سند به این شرح است:

«برات صادر شد ... / مبلغ سه تومان رایج خزانه عامره اشرفی بجهت تعمیر پنج ورق قرآن خط مرحوم بایسنغر میرزا طاب ثراه بتوسط/ کارکنان سرکار فیض آثار واصل و عاید عالیحضرت/ ملا محمدعلی صحاف و خادم

سند شماره ۶۴۵۸۲

این سند مربوط به مکاتبات بین خزانه‌داری کل و کتابخانه آستان قدس رضوی در تاریخ ۱۳۰۶/۱۱/۱۷ و ۱۳۰۶/۱۲/۲۲ است که به توضیح مشخصات قرآن بایسنغری اختصاص دارد. این سند شرح مشخصات تک برگه‌ای است که جهت تهیه جواز خروج از کشور به خزانه‌داری کل رسیده و از این حیث اهمیت دارد که حاوی شرح دقیقی از شرایط و مشخصات این قرآن در سال ۱۳۰۶ در کتابخانه آستان قدس است. از جمله اینکه درمی‌یابیم در این زمان بیست ورق از برگ‌های موجود در بقعه امامزاده ابراهیم مرمت و وصالی شده بود. در نامه نخست که از خزانه‌داری کل ارسال شده در چند بند مشخصات دقیق قرآن بایسنغری جهت تطبیق با برگ واصله خزانه‌داری، خواسته شده است. متن نامه چنین است:

«نیابت محترمه تولیت آستانه قدس حضره رضوی /

چون هرگونه کتب و نفاثس و خطوط عتیقی که تجار عتیقه فروش بخارج حمل مینمایند مطابق قوانین و نظامات به خزانه‌داری کل محاسبات؟؟ مراجعه و در صورتیکه از اموال مسروقه دولتی یا مشاهد متبرکه نباشد جواز لازم برای عبور از سرحد صادر می‌گردد لهذا احتراماً زحمت می‌دهد:

آسیب دیده قرآن بایسنغری از بقعه امامزاده ابراهیم به کتابخانه آستان قدس اختصاص دارد. گویا در این سند شرح وضع نامناسب نگهداری اوراق در بقعه امامزاده ابراهیم و شمار اوراق و رقعها بیان شده است اما به سبب در دست نبودن متن آن، بیان جزئیات بیشتر میسر نیست.

سند شماره ۶۳۱۹۳

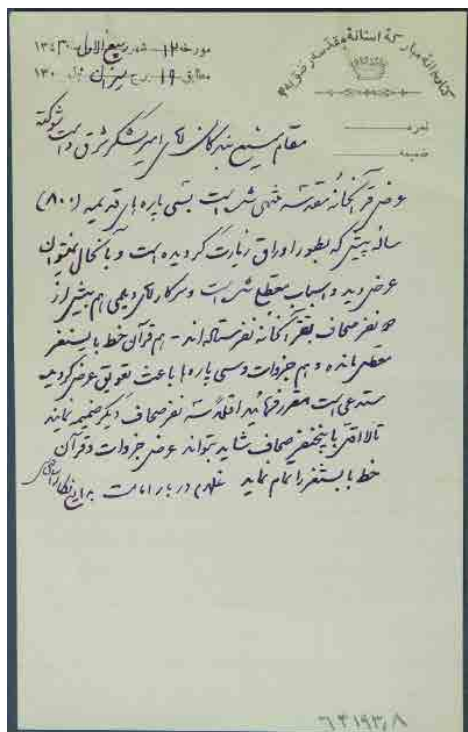
در صفحه هشتم این سند به تاریخ ربیع‌الاول ۱۳۴۳، از ضرورت عرض نسخه‌های خطی کتابخانه سخن رفته که گویا برخی از این نسخ بسیار آسیب دیده است و عرض دیدشان میسر نیست. از این رو نویسنده سند، میرزا فضل‌الله بدایع‌نگار، از امیر لشکر شرق، جان‌محمدخان امیرعلایی، درخواست کرده که سه صحاف دیگر، افزون بر دو صحاف مشغول در کتابخانه، جهت تعمیر نسخ خطی قدیمی کتابخانه به علاوه قرآن بایسنغری استخدام کنند. متن سند چنین است:

«مورخه ۱۲ شهر ربیع‌الاول ۱۳۴۳

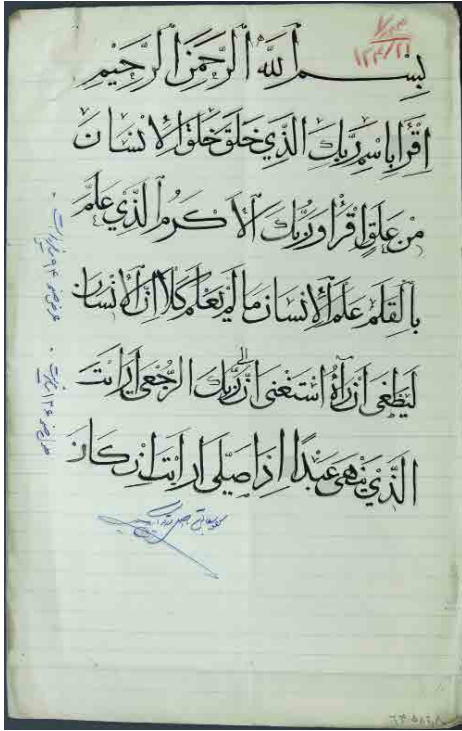
مطابق ۱۹ برج میزان [؟] ۱۳۰۰

مقام منبع بندگان آقای امیر لشکر شرق دامت شوکته عرض قرآنخانه مقدسه منتهی شده است بسی پاره‌های قدیمه (۸۰۰) / سال پیش که بطور اوراق زیارت گردیده است و بائحال نمیتوان / عرض دید اسباب معطلی شده است و سرکار آقای دیلمی هم بیش از / دو نفر صحاف بقرآنخانه نفرستاده‌اند - هم قرآن خط بایسنغر / معطل مانده و هم جزوات و سی پاره‌ها باعث تعویق عرض گردیده / مستدعی است مقرر فرمائید اقلاً سه نفر صحاف دیگر ضمیمه نمایند / تا لااقل با پنجنفر صحاف شاید بتواند عرض جزوات و قرآن خط بایسنغر را تمام نماید / غلام دربار امامت بدایع‌نگار آستان قدس».

بر اساس اسناد سال ۱۲۷۷ ق که کمی پیش‌تر ذکر شد می‌دانیم در سده سیزدهم پنج ورق از قرآن بایسنغر در کتابخانه بوده است. به استناد عرض دیدهای مکرر ثبت شده بر این اوراق از سال ۱۱۹۶ ق، تأکید بر معطل ماندن و مشکلات قرآن بایسنغر در این سند به آن پنج برگ مربوط نیست بلکه اشاره دارد به برگه‌ها و رقع‌هایی که در آن زمان به‌تازگی از بقعه امامزاده ابراهیم به کتابخانه رسیده اما هنوز به صورت اوراقی منسجم که امکان احصا و واریسی داشته باشد در نیامده بوده است. این درخواست جهت تسریع در امر صحافی رقع‌های پراکنده و سامان دادن به آن برگ‌هاست.

تصویر ۳. سند شماره ۶۳۱۹۳، درخواست استخدام صحاف در کتابخانه جهت مرمت قرآن‌های قدیمی و قرآن بایسنغری

تصویر ۴. صفحه پیوست درخواست خزانه داری درباره مشخصات قرآن بایسنغری، سند شماره ۶۴۵۸۲/۰۰۰۸

مسلم باشد خط میرزا بایسنغر است متعدد نیست فقط یک نمونه مسلم از کتابت میرزا / بایسنغر موجود است که آنهم ناقص میباشد و چون اوراق و اسناد آستان قدس مکرر / دستخوش انقلاب گردیده است سابقه تاریخی آن را نمیتوان معین نمود. / آنچه از ثبت های سابق مسلم میشود این است که از هشتاد سال قبل تا کنون پنج / صفحه از این کلام الله در آستانه بوده است و در پنج سال قبل آقای امیر لشکر / حسین آقاخان خزاعی ۵۲ قطعه کوچک و بزرگ از همین قرآن را در یکی از امام زاده های / قوچان پیدا کردند و بکتابخانه مبارکه آستان قدس فرستادند که مشغول صحافی / و ترمیم آنها هستند و ظاهراً پس از صحافی بیست صفحه شود علائم و مشخصات این / کلام الهه بقرار ذیل است.

کاغذ آن ترمه رنگ و آهاردار و بقدر کفایت ضخیم است.

متن آن دارای ۱,۶۵ متر طول و ۰,۹۶ عرض است. خط ثلث و هر صفحه دارای هفت سطر است. هر دو روی صفحه نوشته شده. در آخر آیات مبارکات فوق کلمه آخر گلی مدور

یک ورق کلام الله خط منسوب به بایسنغر از تجارتخانه برای صدور جواز به خزانه داری کل ارسال و مظنون به سرقت از کتابخانه قدس رضوی شده است که محتاج تحقیقات از حوزه آن تولیت [...] شده ایم علیهذا برای تحقیق دقیق در اینموضع اصل آیات مندرجه در صفحه و قطع صفحه مزبور / که بر طبق صورت ضمیمه [؟] ملاحظه خواهند فرمود متمنی است دستور فرمایند سوالات ذیل را با کمال دقت تحقیق و جواب مرقوم دارند:

معلوم دارند که در کتابخانه مبارکه رضوی کلام الله خط بایسنغری یک جلد یا دو جلد و یا بیشتر است و در هر صورت در هر صفحه چند سطر کتابت شده است. اصل آیات این صفحه که ضمیمه است در هر یک از کلام الله های موجود کتابخانه مبارکه وجود دارد یا کسر است.

سرسور و اسامی سور به طلا تماماً نوشته شده یا خیر. بین السطور جدول مذهب دارند یا خیر. صفحات کلام الله اعم از یک مجلد یا بیشتر تعمیر است و وصالی از حیث کاغذ و مرکب و قلم برون از کلمات و اینگونه آثار در آنها وجود دارند یا خیر. طول و عرض کلام الله های موجود کتابخانه مبارکه را صحیحاً یقین و مرقوم دارند.

کلام الله های موجود در کتابخانه آیا یک رو تحریر یا صفحات و اوراق دو رو نوشته شده اند. [صفحه ۲]

و در خاتمه خزانه داری کل منتظر است جواب سوالات فوق را با هرگونه اطلاعاتی که ممکن است گماشتگان آستانه / قدس رضوی از روی کمال دقت تحقیق و سریعاً مرقوم و ارسال دارند که تکلیف ورق مذکور که برای صدور جواز آورده اند معلوم گردد. خزانه دار کل»

در صفحه پیوست نامه آیات آغازین سوره علق را به قلم ثلث کتابت کرده و در حاشیه، اندازه ورق را ۱۳۶×۹۴ سانتی متر ثبت کرده اند. (تصویر ۴)

پاسخ تولیت وقت آستان قدس به خزانه داری کل به این شرح است:

«تاریخ ۲۲ اسفند ماه ۱۳۰۶ / خزانه داری کل دولت علیه ایران /

در جواب مراسله محترمه نمره..... با تقدیم تشکر از این دقت و توجه خاطر / عالی را مستحضر میدارد که در کتابخانه مبارکه آستان قدس رضوی (ع) قرآنهایکه /

بقدر یک قطعه مسکوک پنجقرانی / نقره مذهب شده است.

اسامی سور با آب طلا نوشته شده و اطراف آن تذهیب شده است.

فاصله بین السطین غیر از سطر اول و آخر در حدود ۰,۲۲ سانتیمتر است.

سطر اول و آخر پنج الی شش سانتیمتر با خط حاشیه چهار طرف فاصله دارد / البته از صفحه بعلاوات قبل‌الذکر یا قطعه از صفحه دیده می‌شود متعلق باستان قدس خواها [خواهد] بود و این بنده تصور مینماید این صفحه که در خزانه‌داری کل ارائه شده / اگر دورو و دارای همین علائم باشد جزء همین کلام‌الله است که یک سطر آنرا / بریده‌اند زیرا عرض آن مطابق عرض اوراق موجود در کتابخانه مبارکه است / و فقط از حیث طول بقدر یک سطر کوتاه است.

تولیت آستان قدس»

آن‌طور که از متن این نامه‌ها برمی‌آید این برگ یک سطر بریده دارد و یک روست. یک رو بودن این اوراق به این دلیل است که کاغذ قرآن بایسنغری از نوع مطبّق و دوپوسته شده است.^۲ علاوه بر این به نظر می‌رسد بعد از ارسال پاسخ مسئولان کتابخانه، انتساب این برگ به قرآن بایسنغری برای مسئولان خزانه‌داری کل مسجل شد؛ زیرا جوازی برای صدور این برگ از ایران صادر نشد و اکنون این برگ در کتابخانه‌کاخ گلستان نگهداری می‌شود.

حدود یک سال تهیه این اقلام در دستگاه آستان قدس رضوی زمان برده است.

نتیجه

از مطالعه این اسناد چند نکته برمی‌آید: نخست زمان مرمت پنج برگ اولیه محفوظ در کتابخانه آستان قدس رضوی، یعنی سال ۱۲۷۷ق و کسانی که در این مرمت نقش داشته‌اند از جمله رجب‌علی، کسری‌نویس بخش‌های مفقوده و ملامحمدعلی صحاف. همچنین درمی‌یابیم برگ‌ها و رقع‌های موجود در بقعه امامزاده ابراهیم، ۵۲ قطعه، در سال ۱۳۴۳ق به کتابخانه آستان قدس رضوی رسیده و در همین سال جهت مرمت و عرض دید آنها چند صحاف استخدام شده‌اند. دیگر اینکه در سال ۱۳۰۶ش بیست ورق از برگ‌های موجود در بقعه امامزاده ابراهیم مرمت شده و مشخصات آنها در نامه‌ای به اطلاع خزانه‌داری کل رسیده است. این گزارش سبب ممانعت از خروج یکی از برگ‌های این قرآن به خارج از کشور شد. در سال ۱۳۳۱ش نیز قاب‌هایی جهت نصب پنج ورق از قرآن بایسنغری در موزه تهیه شد که این بدان معناست از همین سال، این پنج ورق در موزه به معرض تماشای درآمد.

پانویس

۱. عزیز الله عطاردی، تاریخ آستان قدس رضوی، مشهد: عطارد، ۱۳۷۱، ص ۵۲۰
۲. رضا نقدی، زرگری در آستانه، دایره‌المعارف آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳، ص ۵۲۰

منابع

۱. صحراگرد، مهدی، «سرگذشت قرآن بایسنغری»، وجیزه قرآن بایسنغری، مشهد: مؤسسه آفرینش‌های هنری آستان قدس رضوی، ۱۳۹۴.
۲. عطاردی، عزیز الله، تاریخ آستان قدس رضوی، مشهد: عطارد، ۱۳۷۱.
۳. نقدی، رضا، «زرگری در آستانه»، دایره‌المعارف آستان قدس رضوی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۹۳.

سند شماره ۳۱۳۹۴

این سند به مکاتباتی جهت تهیه قاب چوبی برای پنج ورق قرآن بایسنغری اختصاص دارد و به‌رغم برگ‌های فراوان، اطلاعات چندانی در بر ندارد و بیشتر حاکی از بروکراسی اداری برای انجام کاری ساده در تشکیلات وقت آستان قدس رضوی است. این مکاتبات در دوازده نامه اداری میان اداره کتابخانه، حسابداری، کارپردازی و نایب‌التولیه رد و بدل شده و قدیمی‌ترین نمونه در دست، سواد نامه‌ای از رییس کتابخانه به قائم مقام تولیت در باب هزینه تهیه پنج قاب، حدود چهار هزار ریال، به تاریخ ۱۳۳۱/۲/۱۱ است. آخرین نامه موجود به تاریخ ۱۳۳۱/۱۲/۶ش، قبض تحویل شیشه برای قاب‌های مذکور از طرف رییس کتابخانه خطاب به اداره کارپردازی است. گفتنی است شیشه جدا از قاب تهیه شده و بر اساس تاریخ این نامه‌ها روی هم‌رفته